Nářečí dříve a nyní

Český jazykový atlas

Akademie věd České republiky

věda 37 kolem nás pro všední den

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Dialektologické oddělení ÚJČ je jediným akademickým pracovištěm v České republice, které se systematicky zabývá zkoumáním nespisovných útvarů českého národního jazyka; vedle problematiky tradičních teritoriálních dialektů a formování interdialektů zkoumá zvláštnosti běžné mluvy, a to i v oblastech s různou mírou migrace obyvatelstva, tj. ve městech a v pohraničních oblastech.

KONTAKTY
Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
Veveří 97, 602 00 Brno
https://ujc.avcr.cz/o-ustavu/oddeleni/dialektologicke-oddeleni/index.html
https://www.ceskanareci.cz

Projekty dialektologického oddělení

Slovník nářečí českého jazyka přináší ucelený pohled na lexikum našich dialektů, které v souvislosti se změnami způsobu života nenávratně mizí. Vytvoření celonárodního nářečního slovníku proto patří k nejpotřebnějším akcím na poli záchrany našeho kulturního dědictví.

Práce byly zahájeny v roce 2011 a od roku 2016 jsou na internetových stránkách ÚJČ zpřístupňována slovníková hesla (https://sncj.ujc.cas.cz). Materiálovým východiskem slovníku je Archiv lidového jazyka, který je budován od roku 1952 s cílem soustředit písemné nářeční doklady, aby byly uchovány veškeré stopy kdysi bohaté nářeční slovní zásoby. Základ Archivu tvoří excerpce z nářečních prací tištěných i rukopisných (nářeční monografie, slovníky, časopisecké příspěvky filologické či etnografické, drobné rukopisné záznamy získané příležitostně od osmdesátých let 19. století po současnost) z různých oblastí Čech, Moravy a Slezska. Po celou dobu je Archiv průběžně doplňován o nový materiál z regionálních zdrojů, z rukopisných i tištěných slovníků a dále z diplomových a disertačních prací dialektologického zaměření. Včleňována jsou rovněž excerpta z autentických nářečních promluv získávaná stále probíhajícími terénními výzkumy; tyto promluvy jsou součástí Archivu zvukových záznamů nářečních promluv, který vznikl v šedesátých letech 20. století během výzkumů pro *Český jazykový atlas*. Materiál se tak do dnešní doby rozrostl na více než 1,5 milionu dokladů.

Co to je *Český jazykový atlas*?

Český jazykový atlas (dále *ČJA*) je rozsáhlé jazykovězeměpisné dílo, které v šesti svazcích a na takřka 1600 mapách podává všestranný a prohloubený pohled na nářečí českého jazyka, především na jejich územní rozrůznění, a postihuje hlavní tendence jejich vývoje. Představuje tak důležitý soubor údajů ke studiu českého národního jazyka. Má význam i pro další oblasti společenských věd a zároveň slouží široké kulturní veřejnosti.

Atlas je založen na výsledcích celoúzemního výzkumu nářečí českého národního jazyka uskutečněného podle jednotného výzkumného programu. Vlastní terénní výzkum prováděli v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století ve vybraných obcích zvlášť vyškolení specialisté. Touto akcí se podařilo zachytit stav našich nářečí u tehdejší nejstarší generace, která v každodenním životě používala takřka výhradně nářečí. Materiál, který atlas přináší, má tedy už i historickou hodnotu.

Co předcházelo *ČJA*?

Výzkumu pro *Český jazykový atlas* předcházely práce dialektologů datující se od čtyřicátých let 20. století. K nim patřilo zejména vydání *Pravidel pro vědecký přepis dialektických zápisů* v roce 1943 (rozšířená verze 1951). Tato pravidla měla

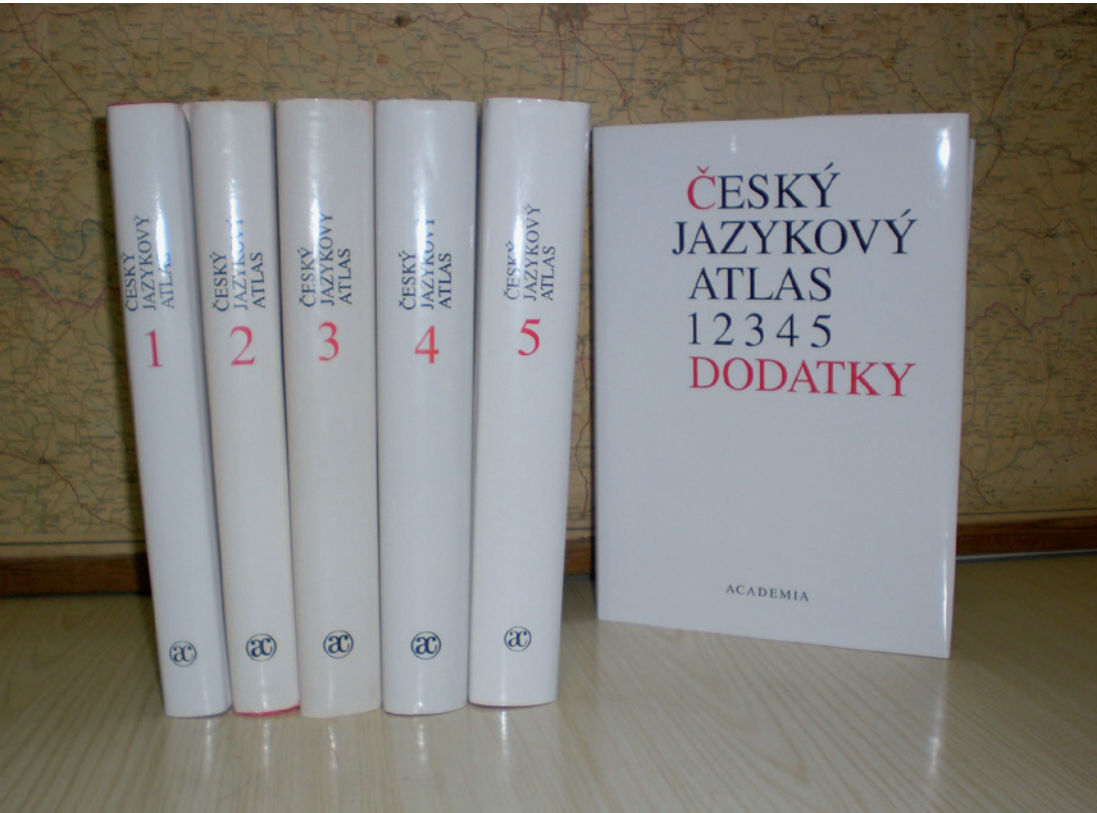

sjednotit způsob přepisů promluv ze všech nářečních oblastí našeho národního jazyka, např. slova *dítě*, *hodina*, *nízko*, *kůň*, *člověk*, *město*, *chalupa* jsou přepisována podle místní výslovnosti jako *ďíťe*, *hoďina*, *ňísko*, *kúň*, *človjek*, *mjesto/mňesto*, *chalupa/chałupa* atd.

Se soustavným výzkumem dialektů se začalo již po druhé světové válce. V první fázi (1947–1953) bylo vypracováno 13 oblastních dotazníků (rozsahu od 2 do 44 listů): *Dotazník pro česká nářečí jihozápadní*, *Dotazník pro česká nářečí severovýchodní*, *Dotazník pro česká nářečí jihovýchodní*, *Dotazník pro nářečí středočeská se zřetelem k obecné češtině*, *Dotazník pro nářečí hanácká*, *Dotazník pro nářečí moravskoslovenská*, *Dotazník pro česká nářečí lašská*, doplňující *Zvláštní dotazník pro nářečí západočeská*, *Zvláštní dotazník pro okrajové oblasti západočeské*, *Zvláštní dotazník pro nářečí jihočeská*, *Zvláštní dotazník pro okrajové jihočeské nářečí doudlebské*, *Zvláštní dotazník pro okrajová území severovýchodních nářečí českých*, *Speciální dotazník pro severovýchodní česká nářečí*.

Tyto dotazníky byly zaměřeny na základní jevy hláskoslovné a tvaroslovné. Byly sestaveny podle návrhů O. Hujera, B. Havránka, V. Šmilauera, V. Vážného, A. Kellnera, J. Běliče, A. Gregora, F. Kopečného a F. Svěráka. Smyslem těchto dotazníků bylo získat ucelenou představu o současném stavu dialektů na celém území českého národního jazyka.

Výzkum probíhal formou korespondenční ankety: dotazníky vyplňovali neškolení dopisovatelé (nejčastěji učitelé) téměř ve všech obcích, v nichž se nacházela

Výzkum pro *ČJA* v šedesátých letech 20. století (foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

škola (jeden dotazník připadl na plochu 15 km^2), a zasílali je zpět do Ústavu pro jazyk český (dále ÚJČ). Prostřednictvím dotazníků byl shromážděn obsáhlý materiál (95% návratnost byla na dnešní dobu obdivuhodná).

Materiál byl zpracován na velkorozměrových značkových mapách a na schematických mapkách formátu A5, jež pomocí izoglos zobecňovaly situaci představenou na velkých mapách (izoglosy jsou linie na mapě, které ohraničují území souvislého výskytu určitého jazykového jevu). Právě tyto malé mapky podávající základní přehled o zeměpisném rozšíření mapovaných jevů posloužily J. Běličovi při zpracovávání kompendia *Nástin české dialektologie* (1972). Na základě nářečního materiálu shromážděného pomocí těchto oblastních dotazníků vznikly nejen dílčí stati publikované v odborných časopisech a sbornících, ale také např. nářeční monografie J. Voráče *Česká nářečí jihozápadní* (*I*, 1955; *II*, 1976) a S. Utěšeného *Nářečí přechodového pásu česko-moravského* (1960).

Materiál z uvedených oblastních dotazníků se stal nejen východiskem pro přípravné práce pro *ČJA*, ale vycházelo se z něj v druhé, lexikální fázi nářečního výzkumu při přípravě dvou sešitů *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka* (část I, 26 stran, 1954; část II, 20 stran, 1958). Sestavili je S. Utěšený, J. Voráč a P. Jančák ve spolupráci s dalšími pražskými a brněnskými dialektology. Využili přitom mimo jiné zkušeností z lexikálního dotazníku A. Kellnera *Odraz života slezského lidu v jazyce* (tato anketa byla sice prováděna na poměrně malém území, ale byla první soustavnou akcí tohoto druhu u nás; měla postihnout hlavní jádro slezské slovní zásoby).

Jak probíhal výzkum pro *ČJA*?

Zkušenosti z uvedených výzkumů byly dále využity při sestavování *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (1964–1965), na jehož základě vznikl *ČJA*. *Dotazník*, obsahující 2649 položek, byl sestaven tak, aby v něm byly vyváženě zastoupeny všechny jazykové roviny (slovní zásoba – lexikum, hláskosloví, tvarosloví – morfologie, slovotvorba, skladba – syntax); byl uspořádán do dvou oddílů. Oddíl A byl zaměřen zejména na jevy diferencující se lexikálně a slovotvorně a byl seřazen podle věcněvýznamových souvislostí; v oddíle B byly soustředěny jevy gramatické a syntaktické.

Podle stejného *Dotazníku* se zkoumalo ve venkovských i v městských lokalitách, ve městech však byly vynechány lexikální položky svázané s reáliemi tradičního života na venkově (nezkoumala se např. pojmenování pro stáj pro krávy, první mléko po otelení, vejce bez skořápky a bramborový klíček). Dodatečně byl pro výzkum mluvy ve městech vypracován zvláštní lexikální dotazník obsahující 139 položek zaměřených na reálie spojené s městským životem (zjišťovala se např. pojmenování pro klepadlo, otoman, rohový dům, tramvaj, napínáček); část dotazů byla určena pouze mládeži s cílem zachytit slangové výrazy ze studentského prostředí (sledovala se označení pro školníka, hezkou dívku, školní předmět český jazyk aj.).

Prvních sedm stran *Dotazníku* bylo určeno pro záznam o provedení výzkumu. Na první stranu se zapisovala jména explorátorů, datum výzkumu, evidovaly se magnetofonové záznamy a údaje o eventuálních starších výzkumech v obci. Další strana byla věnována charakteristice dané lokality: kromě úředního, příp. lidového

NÁŘEČÍ STŘEDOČESKÁ • 35 902

Obec: Chorušice

Okres: Mělník

Podtrhujte a doplňujte!

Vyplnil: Jaroslav Pelant

46.

a) *Jak zní množné číslo číslovky* jeden?

Skloňuje se:	1. jedni lidé, jedny ženy	*nebo jinak?*
	jedni mají všecko, druzí (druhí) nic	
	2. u jedněch (jednech) lidí	u jednejch
	3. k jedněm (jednem) lidem	k jednejm
	6. o jedněch (jednech) lidech	o jednejch
	7. s jedněma (jednema) lidma	s jednejma

b) *Jak se skloňují číslovky* dva, tři, čtyři *a další?*

Říká se:

dva, dvě; dvou (dvouch); dvouma i dvěma

tři, bez tří (třech), třema

štyry, bez štyri (štyrech), štyrem, o štyrech, štyrma

s pěti lidmi *nebo* s pěti (pětima) lidma

se sedmi, (v)osmi lidma sedmima vosmima

Říká se: dvá kluci (*živ.*) *proti* dva domy (*neživ.*) *nebo jinak?* dva kluci

c) *Říká se:* *nebo:* *anebo jinak?*

kolik, kolikpak	kolipa	
do kolika, do kolikapak	do kolikapati	
tolik, tolikpak	tolipak	
do tolika, do tolikapak	do tolikati	Ty už umíš do tolikati počítat. (zní jako š)
tolik dříví	toliká dříví	
s tolika penězi	s toliká penězma	Co budeš dělat s tolika penězma.

Ukázka z nářečního dotazníku z padesátých let 20. století – vyplňovatelé podtrhávali a dopisovali nářeční podoby užívané v dané lokalitě

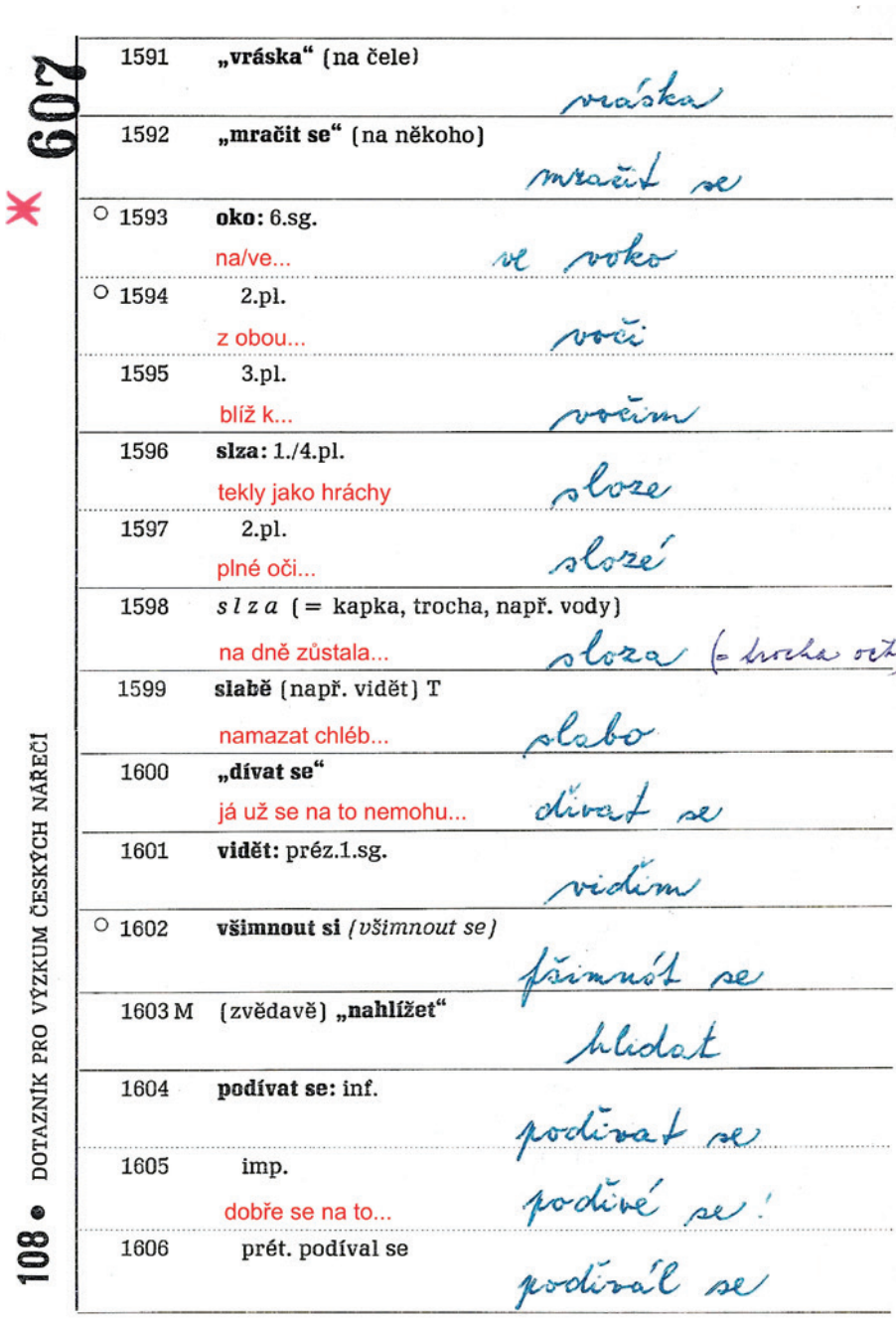

607

1591	**„vráska“** (na čele)	vráska
1592	**„mračit se“** (na někoho)	mračit se
○ 1593	**oko:** 6.sg.	
	na/ve...	ve voko
○ 1594	2.pl.	
	z obou...	voči
1595	3.pl.	
	blíž k...	vočim
1596	**slza:** 1./4.pl.	
	tekly jako hráchy	sloze
1597	2.pl.	
	plné oči...	slozé
1598	*s l z a* (= kapka, trocha, např. vody)	
	na dně zůstala...	sloza (= trocha oči)
1599	**slabě** (např. vidět) T	
	namazat chléb...	slabo
1600	**„dívat se“**	
	já už se na to nemohu...	dívat se
1601	**vidět:** préz.1.sg.	
		vidím
○ 1602	**všimnout si** *(všimnout se)*	
		všimnót se
1603 M	(zvědavě) **„nahlížet“**	
		hlídat
1604	**podívat se:** inf.	
		podívat se
1605	imp.	
	dobře se na to...	podívé se!
1606	prét. podíval se	
		podíval se

108 • DOTAZNÍK PRO VÝZKUM ČESKÝCH NÁŘEČÍ

Vyplněná stránka z *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* z obce Sedlec (okres Třebíč) s červeně vyznačenými tzv. návodnými kontexty, které explorátorům pomáhaly při výzkumu

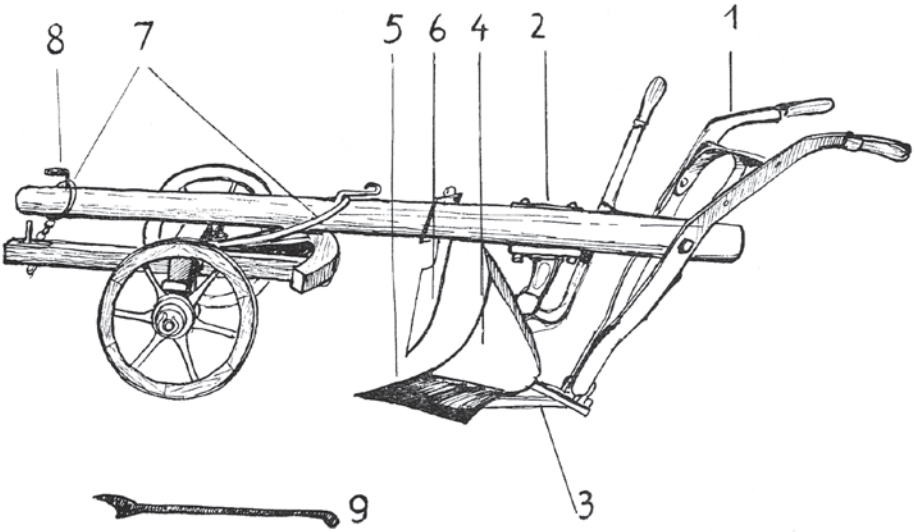

Dotazník pro výzkum českých nářečí (obrázková příloha – dřevěný pluh)

názvu obce se zde uváděl okres, údaje o železničním a silničním spojení, o škole, farnosti a nejbližších střediscích nákupu, o počtu obyvatel a jejich zaměstnání. Bylo zde též vyhrazeno místo pro poznámky k sociální a jazykové situaci v obci. Na následujících stranách se uváděly údaje o zkoumaných osobách (vedle jména, data a místa narození též jejich dosažené vzdělání, dále informace o rodičích a manželech/manželkách aj.).

Součástí *Dotazníku* byla obrázková příloha zahrnující 34 náčrtků některých reálií venkovského života (např. koňského postroje, částí vozu, máselnice). Tato příloha se při práci v terénu plně osvědčila, zabránilo se tak možným nedorozuměním. Informátoři podle vyobrazení jednoznačně pojmenovávali zkoumané reálie.

Podle tohoto *Dotazníku* uskutečnili pražští a brněnští dialektologové v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století přímý terénní výzkum na celém území českého národního jazyka.

Kde a kdy se zkoumalo?

V letech 1964–1972 se zkoumalo ve 420 venkovských obcích (223 v Čechách, 197 na Moravě a ve Slezsku). Součástí této sítě bylo i 5 vesnic ležících v dnešním Polsku, a to dvě ze starého českého osídlení v Kladsku (Słone a Jakubowice) a tři z bývalého opavského Slezska (Branice, Pietrowice Wielkie, Krzanowice). Vybíraly se menší, ve středověku založené obce se starousedlým zemědělským obyvatelstvem, které ležely mimo hlavní komunikace. Bylo totiž potřeba zachytit co nejzachovalejší stav našich tradičních nářečí. Každá obec v atlase reprezentuje i mluvu svého okolí. Hustota sítě není na celém území stejná, ale řídí se mírou nářečního rozrůznění v příslušných oblastech. Tam, kde se nářečí více diferencují, je vzdálenost mezi lokalitami menší (na Moravě, ve Slezsku a na okrajích Čech).

ČJA – Pomocná orientační mapa (každá lokalita má své číselné označení)

Na výzkum ve venkovských lokalitách navazoval v letech 1973–1976 výzkum ve městech. Pro tento účel byla vytvořena síť 57 bodů (rozsahem je to zhruba osmina bodů venkovských) reprezentujících 37 měst vnitrozemských (18 v Čechách, 19 na Moravě a ve Slezsku) a 20 pohraničních (12 v Čechách, 8 na Moravě a ve Slezsku). Jádrem této sítě jsou města střední velikosti (např. Příbram, Třebíč). Pro zachování rovnoměrného rozložení sítě sem byly zařazeny i lokality menší (např. Slavonice, Železná Ruda), dále pak i krajská města (včetně hlavního města Prahy).

Nářečí se též zkoumala ve 13 vybraných vesnicích se starší českou kolonizací v Polsku, bývalé Jugoslávii a v Rumunsku. V Polsku byl výzkum proveden v obci Gęsiniec, v dnešním Chorvatsku v lokalitách Ivanovo Selo, Veliki Zdenci, Doljani a Bjeliševac, v dnešní Bosně a Hercegovině v Nové Vsi, v oblasti srbského Banátu v obcích Kruščica a Veliko Središte a v rumunském Banátu v lokalitách Sfânta Elena, Gârnic, Șumița, Peregu Mare, Clopodia.

Kdo se výzkumu zúčastnil?

O šíři terénního výzkumu svědčí velký počet nářečních mluvčích, kteří byli do projektu zapojeni (celkem 5396). Výzkumu na venkově se zúčastnilo celkem 4364 osob. Jednalo se převážně o 65–75leté starousedlíky, protože cílem výzkumu bylo vysledování nejstaršího zjistitelného stavu nářečí v dané lokalitě.

Ve městech šlo o zachycení běžné mluvy, proto se ve vnitrozemských městech zkoumalo jak u příslušníků staré generace, tak u 14–15leté mládeže. V pohraničních městech se však sledovala jen mluva příslušníků mladé generace, protože vzhledem k poválečnému osídlování zde žilo obyvatelstvo nářečně, zčásti i jazykově různorodé. Celkem se do výzkumu ve městech zapojilo 1032 mluvčích (365 ze starší generace, 667 z mladé generace).

Křest *Dodatků* – šestého, závěrečného svazku *Českého jazykového atlasu* dne 25. dubna 2012 v brněnské Literární kavárně knihkupectví Academia (foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Během slavnostního zahájení konference Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český) dne 1. června 2011 byla dr. J. Balharovi předána čestná oborová medaile J. Dobrovského
(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Výzkum prováděli výhradně školení explorátoři, různou měrou se na něm podílelo za celou dobu zhruba třicet pracovníků z pražského a brněnského dialektologického oddělení akademického Ústavu pro jazyk český. Práce v Čechách probíhaly pod vedením J. Voráče, na Moravě a ve Slezsku výzkum koordinoval J. Balhar. Ten se na vzniku *ČJA* podílel od počátku až po završení celého díla (tj. od přípravy *Dotazníku* přes terénní výzkum po vedení autorského kolektivu všech 6 svazků *ČJA*). Za celoživotní dílo a především za práci na *ČJA* mu byla v roce 2011 předána čestná oborová medaile J. Dobrovského.

Fotodokumentace

Během výzkumu pro *ČJA* byla zejména v českých lokalitách pořízena bohatá fotodokumentace, zachycující jednak informátory v jejich domácím prostředí, jednak předměty jejich každodenního života, zemědělské nářadí apod. Tento historicky cenný materiál ilustruje život na venkově v šedesátých letech minulého století.

Zpracování *ČJA*

Získaný nářeční materiál se začal zpracovávat a vznikaly první mapy pro plánovaný *ČJA*, při jejichž tvorbě se užívaly různé kartografické metody. V archivu dialektologického oddělení v Brně jsou uloženy pracovní mapy, a to jak nápisové (zachycený nářeční jev je v písemné formě zaznamenán na mapu k číslu příslušné lokality), tak značkové (zachycený nářeční jev je představen na mapě v podobě geometrického symbolu – např. čtverce, trojúhelníku – u čísla příslušné lokality).

Při konečném zpracování nářečního materiálu během přípravy 1. dílu *ČJA* dospěl autorský kolektiv k ojedinělému a novátorskému způsobu zobrazení nářečních jevů na mapách. Nejvhodnějším způsobem grafického zobrazení se ukázala kombinace izoglos (vesměs doplněných nápisy), šraf a značek (viz zde mapu k dotazníkové položce „vesnice“). Často složitá jazyková situace tak byla postižena v úplnosti a co nejpřesněji.

Nářeční mluvčí a reálie venkovského života během výzkumu pro *ČJA*
(foto archiv dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR)

Ve snaze zpřehlednit mapy a nezatížit je přemírou variant symbolů se navíc neregistrují pravidelné regionální hláskoslovné obměny (dále PRO). Jejich areálové rozšíření je pomocí izoglos zobrazeno na šesti mapách (A–F) uváděných v úvodu každého svazku; tyto mapy slouží čtenářům k rekonstrukci zaznamenaných nářečních slov v jednotlivých lokalitách. Ke každé mapě náleží komentář; hlásky podléhající pravidelným regionálním obměnám jsou v jeho 1. oddíle vyznačeny podtrženým písmenem (popř. písmenem uzavřeným do závorek), např. zápisy

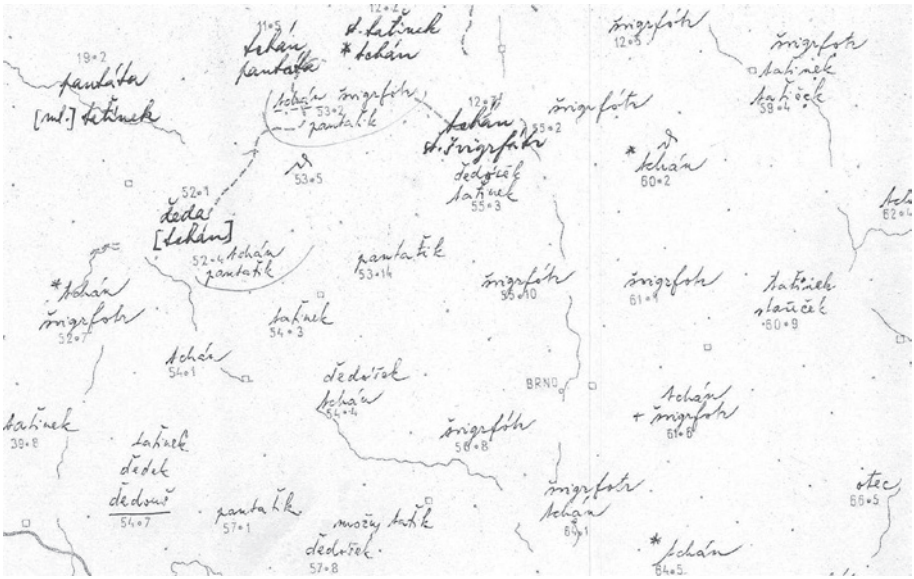

Výřez z pracovní nápisové mapy – dotazníková položka „tchán"; na mapě jsou zachyceny nářeční výrazy (uvádíme je ve zjednodušeném nářečním přepisu): *tchán, pantáta, pantaťík, taťínek, taťíček, stařeček, švigrfotr* aj. (do *ČJA* položka „tchán" nebyla zařazena)

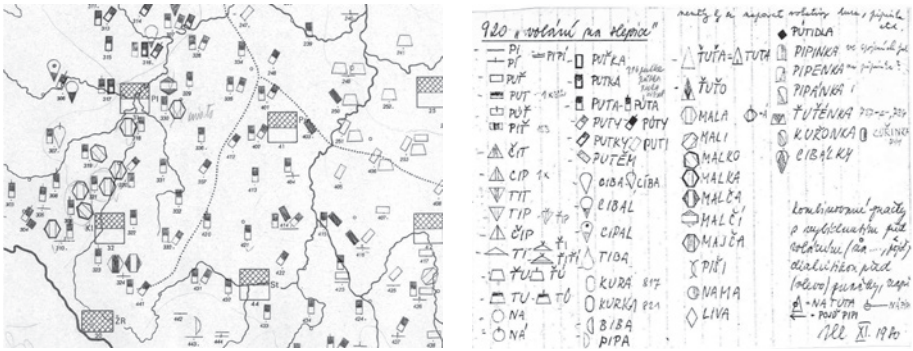

Výřez z pracovní značkové mapy s legendou – dotazníková položka „volání na slepice"; na mapě jsou značkami zachyceny nářeční výrazy (uvádíme je ve zjednodušeném nářečním přepisu): *puť, puťí, puta, putki, cibal, ťu* aj. (srov. *ČJA* 3, 228)

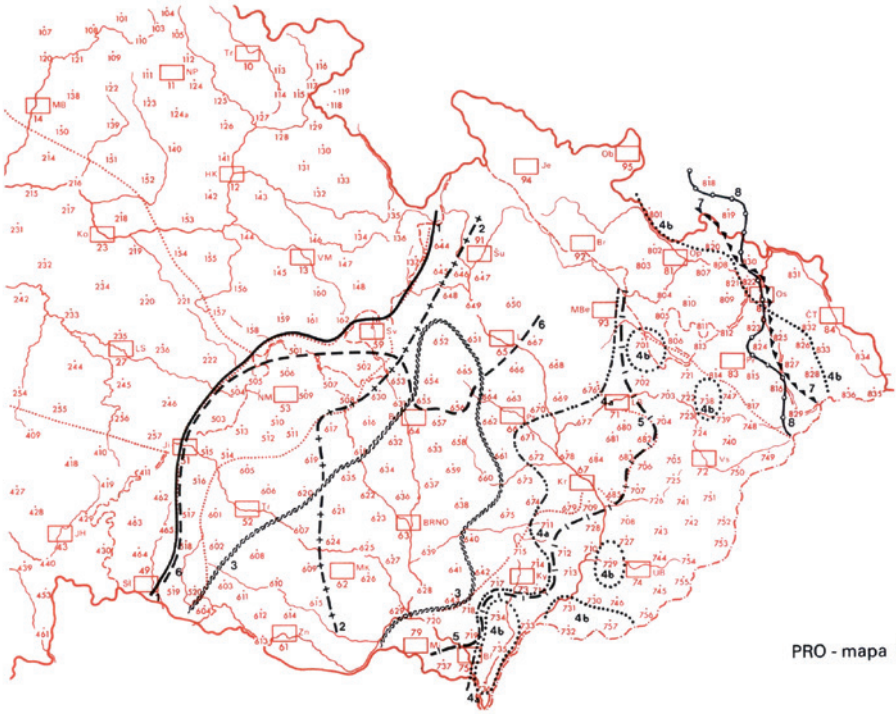

Mapa PRO E – izoglosa 1 vymezuje rozšíření podob se *šť* (záp.) × *šč* (vých.), např. *šťestí* × *ščesťí*

sýček, *(v)okurka*, *šťesťí* zastupují varianty (uvedené ve zjednodušeném nářečním přepisu): *sejček*, *séček*, *síček*, *sýček*, *syček*; *okurka*, *vokurka*; *šťesťí*, *ščesťí* (viz zde mapu PRO E).

Další oddíly komentáře uvádějí do problematiky příslušného jevu a přinášejí doplňující a zpřesňující informace o nářečních výrazech, jejich tvarech a hláskoslovných podobách zobrazených na mapě (viz dále komentář k mapě „vesnice“). Do 2. oddílu se soustřeďuje výklad o významové stránce sledovaného hesla a o výsledcích, k nimž se při kartografickém zpracování materiálu dospělo. Ve 3. oddíle je stručně popsána situace na mapě; čtenáři se tak usnadňuje orientace v mapě, upozorňuje se na závažné jazykové jevy a jejich souvislosti. Ve 4. oddíle jsou mapované lexémy a jejich varianty opatřeny stručným etymologickým výkladem a jsou zapojeny formou materiálového výpisu ze slovníků do vztahu k minulé i dnešní slovní zásobě češtiny a do souvislostí se západoslovanskými jazyky. Do 5. oddílu jsou zařazeny nářeční doklady zachycené terénním výzkumem u českého obyvatelstva ve vybraných obcích v Polsku, Rumunsku a v bývalé Jugoslávii. V 6. oddíle jsou uvedeny odkazy na mapy a komentáře v západoslovanských jazykových atlasech, dále v *Slovanském jazykovém atlase* a v *Evropském jazykovém atlase*, ve kterých se řeší shodná problematika. Výjimečně se připojuje ke komentáři také 7. oddíl, v němž se stručně pojednává o významově blízké, ale samostatně kartograficky neřešené položce *Dotazníku*.

Co obsahuje *ČJA*?

ČJA 1–5 obsahuje celkem 1558 map a 1578 komentářů. První tři svazky *ČJA* jsou věnovány slovní zásobě z významových okruhů „člověk“, „místní a domácí prostředí“ (svazek 1), „zahrada a sad“, „živočišstvo“, „les a rostlinstvo“, „krajina“, „čas a počasí“,

184 vesnice (1) — *mapa s. 351*

1 M vesňice (ves *f.*) — vesňíce
vesňic *f.* — vesňíc *f.*
ďeďina

2 Mapa zachycuje nářeční pojmenování pro vesnici, tj. obec venkovského typu. Základní zachycený rozdíl je lexikální; materiál se dále diferencuje morfologicky (*vesnice* × *vesnic*) a hláskově (*vesnice* × *vesnice*).
Na celém území Čech byl jako dubletní zaznamenán též název *ves*; objevuje se zejména v nepřímých pádech. Tento výraz nebyl mapován.

3 Základní protiklad tvoří výrazy *vesnice* (zabírající Čechy a jz. Moravu) a *dědina* (na zbývajícím území Moravy a ve Slezsku). V nejvýchodnějších Čechách se nachází souvislé území s podobou *vesnice* a v okolí Náchoda malý areál se slovotvornou variantou *vesnic*/*vesnic*.
V mor. městech se dubletně, zpravidla u mladé generace, vyskytuje též podoba *vesnice*.

4 **dědina** Jg (též ve významu ‚dědictví‘), SSJČ kniž. a obl. mor., SSJ *dedina*, pol. *dziedzina* — Z psl. **dědъ*, původně ‚majetek, jímž vládne děd‘ (stč. *dědina* jen ‚dědictví, nemovitý majetek jednotlivce‘).

vesnic(e), vesnic(e) stč. *vesnicě*, *ves*, Jg *vesnice*, *ves*, SSJČ *vesnice*, *ves*, SSJ *ves*, pol. *wieś*, hluž. *wjes* — Psl. **vьsь*, sufix *-nice* má význam lokální (jde o náhradu nemotivovaného pojmenování motivovaným).

5 vesňice Po 1, Ju 1-6, Ru 1-4 — ves Ru 1 (ve fši Ru 2) — ďeďina Ju 6, 7, Ru 5

6 ASJ IV 330:2b, PLPJ 1, AJPP 1, OLA 1994, ALE 491

Komentář k mapě „vesnice“ (viz *ČJA* 1, 184)

Mapa k dotazníkové položce „vesnice“ (viz *ČJA* 1, 184)

„vesnice dříve a nyní“, „zábavy a zvyky“ (svazek 2), „hospodářská usedlost“, „polní práce, zemědělské nářadí a nástroje“, „dobytek a drůbež“ (svazek 3). Čtvrtý svazek je zaměřen na tvarosloví (na mapě je zobrazeno zeměpisné rozšíření např. nářečních podob 1. pádu jednotného čísla přídavného jména přivlastňovacího *bratrův* (uvádíme je ve zjednodušeném nářečním přepisu): *bratrúv*, *bratrú*, *bratrúch*, *bratrúj*, *bratrovo* aj.).

Pátý svazek obsahuje několik částí: jádro tvoří kapitola o vybraných jevech hláskoslovných, zpracovány byly též jevy syntaktické a tvoření příslovcí, další část představuje výsledky z doplňkového výzkumu ve městech, poslední část přináší mapy svazků izoglos excerpovaných z celého *ČJA* (celkem 15 mapových listů s 60 izoglosovými svazky).

Právě mapy svazků izoglos se v jazykových atlasech běžně neobjevují, jsou však mimořádným přínosem, poskytují totiž spolehlivé východisko pro další (i mezioborová) bádání. Tyto mapy mohly vzniknout teprve na závěr celého díla, kdy bylo možno vycházet z kompletního mapového souboru *ČJA* (1558 map). Srovnáním průběhu izoglos, jimiž jsou nářeční jevy od sebe odděleny, se prokázalo, že se hranice mnohých jevů zcela nebo částečně překrývají. Vytvořením svazků izoglos se mj. potvrdilo teritoriální vymezení základních nářečních skupin (a jejich dílčích úseků) a navíc byla doložena existence méně známých, popř. zcela neznámých areálů. Svazky izoglos signalizují, že v místech jejich průběhu patrně existovala nějaká komunikační překážka. Jeden ze svazků izoglos se nachází podél řeky Vltavy (viz obrázek na s. 14), která v minulosti tvořila téměř celou svou délkou hranici mezi historickými kraji: v 18. stol. mezi krajem Slánským (záp.) a Kouřimským (vých.), směrem na jih pak Podbrdským a Vltavským a dále mezi krajem Prácheňským a Bechyňským; komunikační bariéru tedy tvořila v tomto případě nejen překážka přírodní (tj. vodní tok), ale též hranice správních celků.

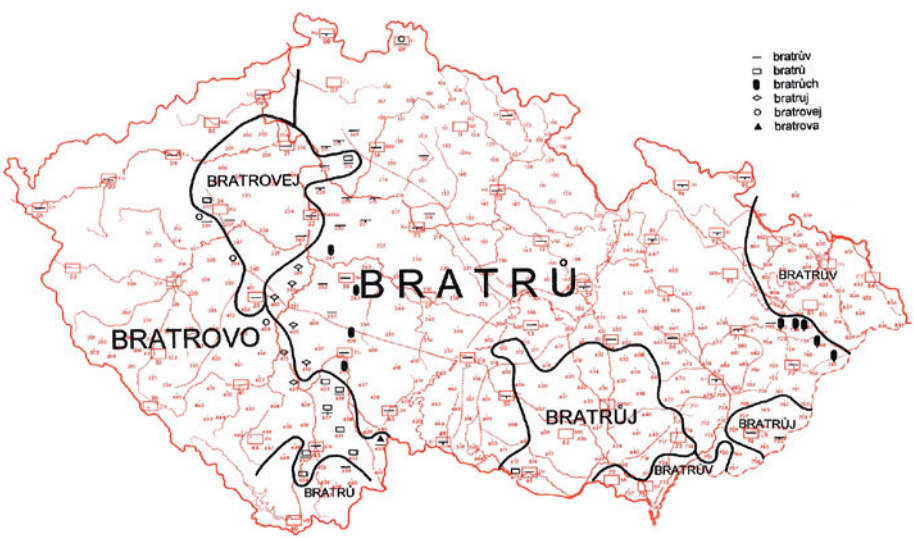

Mapa k dotazníkové položce „bratrův“ (viz *ČJA* 4, 209)

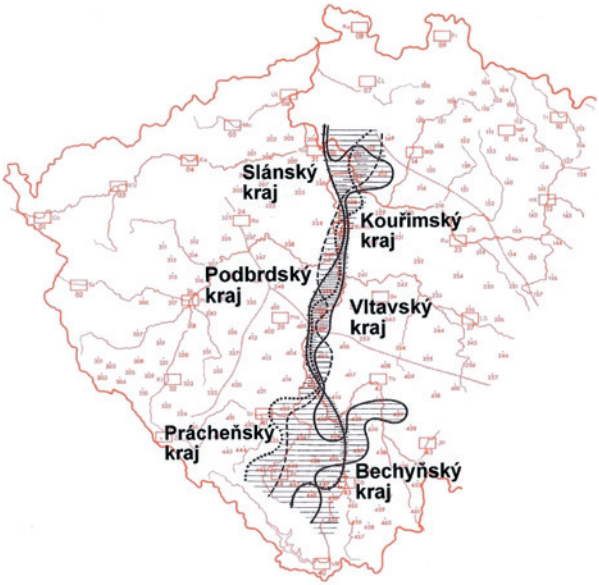

Mapa svazku izoglos podél řeky Vltavy (viz *ČJA* 5, 454.1)

Dalším důležitým poznatkem je mimo jiné i to, že se v jednom svazku na sebe mohou vrstvit hranice oddělující jevy různého stáří. Např. s bývalou zemskou hranicí česko-moravskou se shoduje průběh svazku téměř 150 rozhraničujících linií; tento svazek je tak jedním z nejvýraznějších předělů na českém jazykovém území. K nejstarším rozdílům zde patří diference lexikální *vesnice* × *dědina*, *seshora* × *svrchu* nebo hláskoslovné (původu již praslovanského) *žába* × *žaba*, *dát* × *dat*; naopak k mladším rozdílům náleží např. diference lexikální *angrešt* × *srstka*, slovotvorná *kominík* × *kominář*, morfologická *nejezděte* × *nejezdite* (viz *ČJA* 5, 461.2).

Závěrečný svazek *Dodatky* zpřístupňuje *ČJA* jako celek. Jeho významnou součástí je především kompletní abecední rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti svazků, ukázky nářečních promluv a rozsáhlá bibliografie české dialektologie od r. 1968 (bezmála 900 dokladů; přehled odborné literatury vydané před tímto rokem je obsažen v monografii J. Běliče *Nástin české dialektologie*, 1972). Dále jsou prezentovány charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky, na jejichž základě byl nářeční výzkum uskutečněn.

Významnou součástí tohoto svazku jsou dvě CD obsahující reprezentativní výběr z audiozáznamů souvislých vyprávění, které byly pořizovány při nářečním výzkumu pro *ČJA*. Jedná se o 36 vyprávění z Čech a 34 z Moravy a Slezska. Výběru ukázek byla věnována velká pozornost; sledovala se nejen tematická pestrost a obsahová zajímavost (vzpomínky na dřívější život na vsi a na nejrůznější lidové zvyky, humorné příběhy, vyprávění o tradičních řemeslech, o všelijakých radostných i neradostných událostech atd.), ale byl kladen také důraz na zastoupení co největšího počtu nářečních znaků v jedné ukázce. Po technické stránce bylo nutné nahrávky upravit v profesionálním zvukovém studiu. Vedle zvukového

záznamu jsou v *Dodatcích* pedagogům, studentům a dalším zájemcům o dialekty k dispozici i zápisy těchto ukázek ve zjednodušeném nářečním přepisu (ve fonetické transkripci). Za jednotlivými ukázkami jsou připojeny vysvětlivky objasňující některé méně známé dialektismy a výčet nářečních znaků, které se v příslušné ukázce vyskytují. Soubor ukázek nářečních promluv tak doplňuje celkový pohled na dialekty českého jazyka. Vybrané audiozáznamy jsou dostupné též v mapě *Jak se kde mluvilo a mluví* (http://eyetracking.upol.cz/naki_vystava_nareci/), která je součástí Virtuálního průvodce výstavy „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí" (https://www.ceskanareci.cz/vystavy/virtualne/), v *Novém encyklopedickém slovníku češtiny* (https://www.czechency.org/slovnik/cat/dialektologie), v korpusu DIALEKT (https://www.korpus.cz/) a aplikaci Mapka (https://korpus.cz/mapka/).

Přepisy dalších nahrávek z výzkumu jsou obsaženy v knize *České nářeční texty* (1976).

Význam a ocenění *ČJA*

Zpracováním nářečního materiálu v *ČJA* je uchováno jazykové dědictví češtiny pro budoucí generace. *Atlas* předkládá cenný materiál nejen pro další jazykovědná studia, ale nové a podnětné postřehy zde naleznou pro svá bádání též odborníci jiných vědních oborů, zejména historie, etnologie a sociologie. *Atlas* je určen také pedagogickým pracovníkům a všem, kteří se blíže zajímají o český jazyk. Má dnes už nenahraditelnou dokumentární hodnotu, mnohé zachycené výrazy zůstávají důležitým a často jediným svědectvím o hmotné a duchovní kultuře našich předků.

Přínos *ČJA* a jeho všestranné využití byly oceněny v 15. ročníku soutěže pořádané Jednotou tlumočníků a překladatelů: *Český jazykový atlas 1–5* získal druhé místo v kategorii Slovník roku 2008 a Cenu poroty za výkladový slovník.

Jak pokračují práce dialektologů?

Práce dialektologů knižním vydáním *ČJA* neskončila. *ČJA* byl zpřístupněn pro širokou veřejnost na internetových stránkách ÚJČ (ve verzi PDF na https://cja.ujc.cas.cz/, ve verzi HTML na https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/). Veškerý nářeční materiál shromážděný při výzkumech pro *ČJA* je dále využíván pro vznikající *Slovník nářečí českého jazyka* (hesla jsou zveřejňována od r. 2016 na https://sncj.ujc.cas.cz/). Do slovníkové databáze byl zařazen jak materiál prezentovaný v šesti svazcích *ČJA*, tak i ten, který nebyl např. z důvodu malé územní diferenciace kartograficky zpracován a je uložen v archivu dialektologického oddělení v Brně. Připravuje se také propojení dat *Slovníku nářečí českého jazyka* jak s *ČJA*, tak se *Slovníkem pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku*, který představuje pojmenování polí, luk, lesů, vod, hor, cest aj.; jeho hesla jsou v dialektologickém oddělení zpracovávána v elektronické podobě a postupně jsou zpřístupňována na internetu (https://spjms.ujc.cas.cz/).

Znáte naše nářečí? Víte, co znamená...?

1. ***merfán***
a) naběračka
b) modřín
c) pánev na smažení

2. ***šusterka***
a) druh sukně
b) štěrk
c) škubánky

3. ***bombus***
a) bonbon
b) buben
c) konzerva

4. ***cibéba***
a) cibule
b) rozinka
c) pěnkava

5. ***bo***
a) ale
b) balon
c) protože

6. ***hnotek***
a) špalek na štípání dříví
b) noha
c) hůl

7. ***pajzák***
a) kulhající muž
b) páčidlo
c) nůž

8. ***čapa***
a) noha, tlapa
b) samice čápa
c) druh pozdravu

9. ***roba***
a) práce
b) žena
c) pohroma

10. ***drkotina***
a) zmrzlina
b) rosol, huspenina
c) strašidelné vyprávění

11. ***džeprem***
a) džem
b) rychle
c) teprve

12. ***poutec***
a) pěšinka ve vlasech
b) poutko
c) polní cesta

13. ***lelík***
a) lenoch
b) cop
c) lízátko

14. ***lukše***
a) nůše
b) luk
c) nudle

15. ***putra***
a) tchyně
b) máslo
c) klepna, drbna

16. ***legátka***
a) židle
b) legitimace
c) úzká nohavice

Řešení: 1b, 2c, 3a, 4b, 5c, 6a, 7c, 8a, 9b, 10b, 11c, 12a, 13b, 14c, 15b, 16a.

Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku zpracovává rozsáhlý materiál pomístních jmen (tj. názvů neosídlených objektů, především polí, luk, lesů, hor, vod a cest) z historické Moravy a české části Slezska.

Projekt byl zahájen v roce 2005, hesla jsou postupně zpřístupňována na internetu (https://spjms.ujc.cas.cz). Materiál pro slovník byl shromážděn v letech 1965 až 1986 prostřednictvím soupisové korespondenční ankety, doplňující materiál byl získán rovněž přímým terénním výzkumem a diplomovými pracemi; databáze je průběžně doplňována. Sběr materiálu se uskutečnil ve všech obcích Moravy a Slezska s převahou obyvatelstva české (na Českotěšínsku i polské) národnosti. V pohraničí nebyl výzkum proveden: v oblastech nově dosídlených po roce 1945 obyvatelstvem nářečně různorodým byla totiž původní pomístní jména nahrazena jmény novými, tj. jmény bez historické návaznosti.

***Český jazykový atlas* 1–5 (1992–2005), *Dodatky* (2011)** – významné dílo kolektivu dialektologů je kromě knižního vydání dostupné též na webových stránkách Ústavu pro jazyk český (PDF verze na https://cja.ujc.cas.cz, HTML verze na https://cja.ujc.cas.cz/e-cja).

Mezioborová spolupráce. V rámci projektu „Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“ (č. DG20P02OVV029), který podpořilo v letech 2020–2022 v rámci Programu NAKI II Ministerstvo kultury, spolupracovalo dialektologické oddělení ÚJČ s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Vznikl mj. webový nářeční geoportál DiaMa, který umožňuje vyhledávání, filtrování a vizualizaci interaktivních dialektologických map v online prostředí, a byly vydány tři atlasy: *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (2020), *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (2022), *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* (2022). Výsledky projektu byly prezentovány na výstavě „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“ (Olomouc 2022, Brno 2022, Uherské Hradiště 2023, Virtuální průvodce výstavy je dostupný na https://www.ceskanareci.cz/vystavy/virtualne).

Mezinárodní spolupráce. Dialektologové se významnou měrou zapojují do nadnárodních atlasových projektů (***Evropský jazykový atlas*** – *Atlas linguarum Europae;* ***Slovanský jazykový atlas*** – *Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas*).

Víte, co znamenají např. slova *ogar*, *kret*, *lelík*, *kotrna*, *merfán*, *blížňata*, *šmigrust*, *stokráska*?

Odpověď můžete najít v *Českém jazykovém atlase*. Šestisvazkové dílo zachycuje na takřka 1600 mapách svět českých, moravských a slezských nářečí, která v dnešní době nenávratně mizí přímo před očima. Materiál pro *Atlas* byl shromážděn v šedesátých až sedmdesátých letech 20. století v 420 venkovských lokalitách a 57 městech během výzkumu, jehož se zúčastnilo téměř 5400 nářečních mluvčích. Na mimořádnou hodnotu *Českého jazykového atlasu* ukazuje i skutečnost, že mu v roce 2008 byla v soutěži Slovník roku udělena Cena poroty za výkladový slovník.

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

Filip Smolík: **Vývoj jazyka u dětí**

L. Alexa, F. Duša, M. Dvořák, A. Hlaváček, J. Kratzer, J. Křivánková, P. Kubáň, P. Kubáň, J. Lavická, T. Matoušek, P. Mikuška, Jan Přikryl, A. Týcová, Z. Večeřa, J. Weisová: **Ústav analytické chemie AV ČR**

DOSUD VYŠLO:

Martina Ireinová, Hana Konečná: **Slovník nářečí českého jazyka**

Petra Přadková: **Slovanský jazykový atlas**

Libuše Čižmárová: **Kouzla a čáry v českých nářečích**

Edice Věda kolem nás | Pro všední den
Nářečí dříve a nyní: Český jazykový atlas | Martina Ireinová, Hana Konečná

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i., Nakladatelství Academia. Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa. Technický redaktor Jiří Raška. Odpovědná redaktorka Petra Královcová. Vydání 2., 2023. Ediční číslo 13014. Tisk SERIFA®, s. r. o., Jinonická 80, 158 00 Praha 5.

ISSN 2464-6245
Evidováno MK ČR pod e. č. E 22344

Další svazky získáte na:
www.vedakolemnas.cz | www.academia.cz